

A soroksári izraelita temető és a soroksári zsidóság története 1850–1947 között

Módszertani és kutatási lehetőségek
a soroksári izraelita temetőben

Szabó Andrea

Kodolányi János Egyetem

Történelem MA

I. évfolyam

עולם

2024

Tartalom

Bevezető	3
Soroksár és az itt élő zsidóság rövid története 1717–1944	6
Budapest környéki zsidó települések lélekszámának alakulása 1784–1842 között.....	6
A soroksári zsidóság a XIX. század második felében.....	8
Hitélet és imaház a XIX. század utolsó évtizedeiben.....	10
A zsidóság a XX. század első felében Soroksáron.....	13
„Az élők háza” – A soroksári izraelita temető felmérése	15
A temető alapítása – a kezdetek	15
A temető sírjainak adatolása	19
A soroksári zsidóság rokoni kapcsolatai a sírkövek adatai alapján	23
Bánó (Kohn) család – Öt generáció története.....	23
Schön Mózes rabbi élete.....	27
Egy túlélő – A Neumann család története	28
Egy történet – ezer szál – a kutatás további lehetőségei.....	31
Összefoglalás	32
Felhasznált irodalom és levéltári források.....	34
Térképek és levéltári források:.....	34
Bibliográfia:.....	36

Bevezető

*„A temetők szépek tudnak lenni, a régi temetők még szebbek,
az elhagyott temetők a legszebbek.*

Természet és emberi mű – emlékjelel – találkozása ez.”

Váli Dezső: Zsidó temetők¹

A kutatás – célok és módszerek

Helyismereti könyvtárosként az elmúlt év során számos soroksári illetőségű intézmény és épített kulturális örökség dokumentumait és történetét ismerhettem meg, rálátást nyertem a Historia Domus értékes és érdekes történeteire, a kereskedelmi-gazdasági események mozgatórugóira, valamint Budapest legfiatalabb kerületének kialakulásának történetére egyaránt. E szövevényes és sokrétű információhálón keresztül egy mind ez idáig érintetlen, feldolgozatlan területre bukkantam: a soroksári zsidó hitközség és az izraelita temető történetének feldolgozása még váratott magára.

A soroksári izraelita temető történetének feltárása, emlékeinek megőrzése nem csupán a kerület helyismereti köreinek, egyesületeinek, de a zsidó hitközségnek is fontos volt, így e hiánypótló kutatás került az érdeklődésem középpontjába, amellyel az 1947 óta eltelt közel 80 év adatolási hiányát kívánom pótolni és összegezni mindazt, ami talán e temetőből a jövőnek megmenthető. Jelen dolgozat ennek a közel száz esztendőnek a történetét kívánja összefoglalni, sok esetben csak érintőleges módon. Az bizonyos, hogy a kutatás kibővítése és a temető sírjainak teljes feltérképezése után egy nagyobb lélegzetvételű összefoglalás születik majd, amely a maga teljességében tárhatja az érdeklődők elé az itt élt zsidó hitű emberek életét, hétköznapijait és családi kötelékeit egyaránt.

Mivel az 1944-es események az egykor járási hitéleti központ szinte összes fellelhető dokumentumát, tárgyi emlékét és egykori épületeit is elsöpörték – annak kegytárgyaival és jegyzőkönyveivel együtt –, így nagymértékben a környező településrészek (Csepel, Pesterzsébet, Ócsa, Dunaharaszti) korai zsidó hitközségi életéről fennmaradt írásokban és az ott őrzött dokumentumokban fellelhető apró információmorzsákra hagyatkozva igyekeztem a lehető legteljesebb módon megírni e település egykor itt élt izraelita vallású lakóinak történetét.

¹ Váli, 2007.: 7.

A kutatás kiindulópontját a mai Vecsési úton található izraelita temető sírjainak adatolása, a temető térképének elkészítése és elemzése, valamint a sírfeliratok alapján az ott nyugvó személyek azonosítása jelentette. Mivel a temető törzskönyve (anyakönyve) megsemmisült, így az ott nyugvó személyekről csak a sírok fizikai vizsgálata révén kaphattam információt.²

A sírkövekről készített fényképek és a temető térképének elkészítése után fontos feladatnak tartottam az elhunyt személyek családi kapcsolatainak a feltérképezését, amely feladat kiindulópontját ismételten csak a temetői sírok, a temetkezések rokoni-házastársi viszonyainak sírköveken látható és később ezek anyakönyvekkel is alátámasztott adatai adták. Több sír jelképes, földi maradványokat nem helyeztek el bennük. (Ez főként az 1944 nyarán elhurcolt családok esetében számottevő.)

Az elhunytakról a sírkövek alapján készített listát több szempont mentén is igyekeztem elemezni. Elemzési szempontnak tekintettem például a temetkezések időbeli és a temetőben elfoglalt térbeli pozíciójuk viszonyát (soros – kronologikus temetkezési rendelet betartása vagy inkább a családi kapcsolatok mentén történő sírhelykialakítás történt-e), valamint az esetlegesen kirívó, vallási hagyományokkal esetlegesen ütköző cselekedetek nyomait is (öngyilkossági kísérlet).

A hitközség tagjainak 1944-ben történt elhurcolása után, az 1950-es évektől számos helytörténeti munka látott napvilágot, de egyikben sem találkozhatunk a soroksári zsidósággal foglalkozó fejezettel, külön ennek a témának szánt helyismereti anyaggal pedig egyáltalán nem. Az évtizedek alatt elkészült számos helyi kiadvány is került az izraelita felekezetű népességre vonatkozó adatok közlését, emléküik és a temető témájának feldolgozását.³

Jelen munka alapjául szolgáló jegyzeteket, levéltári anyagok kivonatait, az anyakönyvi mikrofilmek egy részét a BZSH Dél-Pesti Körzetének tagjai bocsájtották a rendelkezésemre, kiegészítve a saját – Csepelt, Pestszenterzsébetet és a környező településeket érintő – korábbi kutatásaik alatt fellelt, Soroksárra vonatkozó információkkal. A fennmaradt dokumentumok és információk egy része a Soroksári Grassalkovich Kör gyűjtéséből származik (néhai Román

² Az így készült 225 fényképfelvétel elemzése után egy három részes adatbázist – sírnyilvántartást készítettem, amely tartalmazza a sírok fotóját, a rajuk szereplő személyek nevét, születési és halálozási adatait (amennyiben ismert) és az elkészült temetői térképen elfoglalt pontos helyzetét (sor és sír száma). A jövőben így a már pusztulásnak indult, megdőlt és süllyedő sírkövek pozíciója is könnyebben meghatározható lesz.

³ A soroksári helytörténet kiemelkedő kötetében (Michael Schäffer – Michael Weidinger) is csak egyetlen félmondat szerepel az 1946-os temetőkről szóló fejezetben: „1946-ban, elűldözésünk évében Soroksáron három katolikus, egy evangélikus és egy zsidó temető volt.” Schäffer-Weidinger, 1995.: 305.

János, Stark Júlia, Balla Péterné gyűjtése). A túlélő – Neumann/Nádor – család birtokában lévő tárgyi dokumentumok megismerésére Tom Horváth Neumann, jelenleg Angliában élő egyenes ági leszármazott segítségével nyílt lehetőségem.

A kutatáshoz segítséget kértem és kaptam a Budapest Főváros Levéltárától, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltártól, a Holokauszt Emlékközponttól, a Yad Vashem Intézettől, az OR-ZSE könyvtárosaiktól, a Pesterzsébeti Múzeum dolgozójától, Skaper Brigittától is. A sírkövek anyagmeghatározásában és a sírköveken szereplő héber feliratok értelmezésében segítségemre volt dr. Csillag János geológus, a BZSH Dél-Pesti Körzetének tagja.

A temető felméréséhez és a rendelkezésre álló adatok átadásához nyújtott segítségért ezúton is szeretnék köszönetet mondani a BZSH Dél-Pesti Körzetének elnökének, Kerényiné Rippner Zsuzsannának, valamint a kutatásban nyújtott tevékeny segítségért Schusztér Zsuzsannának.

A részemre megküldött írásos anyagok és a személyes egyeztetések során adott szóbeli közlések kiemelkedően fontos adalékkul szolgáltak a soroksári zsidóság történetének dokumentálásához.

Soroksár és az itt élő zsidóság rövid története 1717–1944

A soroksári zsidóság történetének bemutatásához elengedhetetlenül szükséges a település korai történetének rövid összefoglalása, még akkor is, ha 1850 előtt nem volt állandó lakói között izraelita vallású személy.

A XVIII. században még nem lakott, művelés alatt nem álló országrészek földesurai számára törvényi kötelezettség volt e területek benépesítése, művelés alá vonása, amelyre sok esetben a korábbi hódoltsági területek elnéptelenedett részeihez hasonlóan telepések beköltöztetése jelentette a megoldást. Nem volt ez másképp a jelenlegi Soroksár területén sem. A betelepülők főként a környező Haraszi és Taksony települések lakóiból álltak. A korai időszakban gyéren lakott település lakosságszámának növekedéséhez a földterület új ura, Grassalkovich I. Antal tevékenysége nagymértékben hozzájárult, főként németföldről származó telepésekkel növelte a lakosság számát. A korabeli összeírások már 1740 előtt jelentős lakosságnövekedést mutattak, önálló településsé is ez idő tájt vált, és 1759-ben mezővárosi rangra emelkedett, amely e kiváltság minden előnyét élvezhette: 1759. szeptember 11-én országos vásárok tartására nyert jogot.⁴ 1848-ig a gödöllői uradalom része volt.

Budapest környéki zsidó települések lélekszámának alakulása 1784–1842 között

A korabeli zsidó lakosság történetével foglalkozó szakirodalom⁵ a környező települések tekintetében rendelkezik adatokkal az ott élő izraelita vallású lakosságról, ugyanakkor négy olyan települést jegyez, ahol egyetlen zsidó sem élt 1725–1842 között: Alsónémedi, Monor, Soroksár és Taksony. Utóbbi kettő római katolikus vallású sváb település (Soroksár, mint Grassalkovich-birtok), Alsónémedi és Monor pedig egyházi birtokok voltak.

Ettől függetlenül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a pesti járás számos településén már a XVIII. század első évtizedeiben van nyoma zsidók letelepedésének: 1725-ben Dunaharasztiiban két családfőt írtak össze, 1728-ban 6 családfő szerepel a listán. 1746-ban a közeli Ócsán is éltek zsidó családok, akik többségében budai és külhoni (cseh- és morvaországi), valamint nyugat-magyarországi születésűek voltak és onnan vándoroltak erre a területre. A zsidólakta települések száma 1784/85-ben a pesti járásban 16 volt, ez a szám

⁴ Soroksár történetének summás összefoglalását Borovszky Samunál olvashatjuk: Borovszky, 1910: 129.

⁵ Moess, 1968.: 35.

1841/42-re 30-ra nőtt. A becsült lélekszám és annak növekedése – amely immár nem csak a férfiak, de a nők számát is igyekezett számításba venni – a következő településeken volt a legkiemelkedőbb (1784/85-ös állapot összehasonlítva 1841/42-es állapottal): Gyón (11 fő/146 fő), Irsa (226 fő/420 fő), Ócsa (3 fő/110 fő) és Bugyi (5 fő/194 fő), valamint Alsódabas pusztá (28 fő/210 fő).

Moess Alfréd által közreadott adatok is gyors emelkedést, majd a megtorpanást és a stagnálás időszakát mutatják: 1746–1784 között a zsidó lakosság létszáma megtízszereződik, majd ez a szám 1804-ig megduplázódik. 1816–1825 között megtorpanás, 1825–1830 között lassú emelkedés mutatkozik, 1830–1834 között pedig visszaesés jellemzi a demográfiai adatokat, amelynek mélypontját az 1832-es esztendő jelentette.⁶

A fentieket figyelembe véve a XIX. század közepéig zsidó soroksári lakosról nincs ismeretünk, ugyanakkor az alsó-dabasi anyakönyvezés dokumentumai⁷ alapján az első soroksári lakhellyel rendelkező izraelita családban született gyermek adatait ismerjük: Sándor Ausspitz (született: 1850. augusztus 25. Apa: Mózes Ausspitz, anya: Mária Ausspitz, soroksári lakosok, Rabbi: Áron Löwy). A következő soroksári illetőségű bejegyzés pedig december 11-i (Salamon Pollak).

Az anyakönyvekben szereplő számos ócsai, alsó-dabasi család esetében találkozunk olyan családnevekkel, amelyek később a soroksári zsidó közösség családneveivel azonosak: Löwy/Lówy, Braun, Schwarz, Steiner, Kohn, Ausspitz, Weiss, Pollák etc.

Az itt lakó családok vándorlása és a fővároshoz való közelebb költözés igénye a XIX. század közepén az amúgy is sok esetben utazó kereskedő foglalkozást űző családfők esetében bizonyosan együtt járt, még akkor is, ha az konkrétan nem jelentette az 1882-es esztendőig dokumentálható soroksári ingatlanszerzést.

Érdekes összehasonlítás lehet a közeli Csepel lakosságának ilyen szempontú elemzése is, amelynek adatait a Dél-Pesti Körzet egyik saját készítésű dokumentuma tartalmazza. Eszerint Csepelen 1880-ban 2 fő izraelita vallású személy élt. 1887-ben ez a szám 27-re növekedett, 1930-ban pedig elérte a 638 főt.⁸

⁶ Moess, 1968.: 32.

⁷ Izraelita anyakönyvek 1850-1876 között. Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun. Mikrofilmre rögzítve: 1965. április 8-án. Genealogical Society Salt Lake City, Utah, U.S.A.

⁸ Csillag-Gönczi-Gophen: *A csepeli izraelita temető parcellakönyve*, 2019. Kiadatlan jegyzet.

A soroksári zsidóság a XIX. század második felében

1850 előtt az 1848-ig szóló rendelkezések miatt a földesúr adhatott letelepedési jogot az adott településre, de később maga a község előljárósága vette át e jog gyakorlását. Ugyanakkor számos magyarországi település esetén élő példa volt arra, hogy az 1840-es törvénykezés érvénybe lépése ellenére még hosszú ideig ellehetetlenítették a zsidók betelepődését (például Jászberényben), de bérlokként, kereskedőként, boltbérlokként jelen voltak a gazdasági életében.⁹

1840-ben már három céh működött Soroksáron¹⁰: kovácsok, bognárok, és időrendi sorrendben harmadik megalakult céhük a csizmadiáknak lett, és 1870-ig folytatták tevékenységüket, céhes formában.

1852-ben készült ún. „só-lista” alapján több zsidó kereskedő jelenléte dokumentálható: például Friedmann Náthán, Lövy(!) Áron sókereskedő is.¹¹ A családok bizonyosan a környező településekről jártak be állandó bérleményeikbe, és amint lehetővé vált a mezővárosba való költözésük, éltek a lehetőséggel. Ezt bizonyítják az 1850-es években született anyakönyvek bejegyzései is.

A kézműves tevékenységet folytatók közül az alábbi szakmában találunk zsidó származású tagokat: ablakos (Kohn család), bádigos (Löwy család), kalapos (Feith család), orvos (Fürst család), szatócs (Feith, Goldstein, Kohn család).

1872-ben Soroksár mezővárosból nagyközség lett. Ekkor a terület vezetése a bíró, a jegyző és az esküdtek felügyelete alá tartozott, akik egyrészt választás útján, másrészt az úgynevezett virilisták közül kerültek kiválasztásra. A *Soroksári Hírlap* 1908-as számában a legnagyobb adóbefizetők listája is ismert¹²:

⁹ A zsidók szabad mozgását az 1840. évi XXIX. törvénycikk tette lehetővé. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> Utolsó letöltés dátuma: 2024. november 7.

¹⁰ 1817-ben alakultak a molnárok és pékek, valamint a kovácsok és kerékgyártók céhei, 1840-ben pedig a vargacsizmadia céh jött létre. Céhkataszter elérhetősége: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/cehkataszter/adatlap/469?search=soroks%C3%A1ri&term=eyJxIjoic29yb2tzXHUwMGUxcmkiLCJmcSI6eyJkY19pZCI6eyJjNGNhNDIzOGEwYjkyMzgyMGRjYzUwOWE2Zjc1ODQ5Yil6IjEifX0sInNvcnQiOiJzY29yZSI6ImFjIjoilwiYXFXeXBIIjoiIn0=&curr=2> Utolsó letöltés dátuma: 2024. november 7.

¹¹ A listába való betekintés lehetőségét ezúton is köszönöm a soroksári helyismereti kutatás egyik kiemelkedő személyének, Stark Júliának.

¹² Schäffer-Weindinger, 1995: 252.

A Kohn család számos tagja – melynek egy része később, 1891-ben családnevét Bánóra módosította – tevékeny részt vállalt a gabonakereskedelemben és malomtulajdonossá is vált, később a Gőzmalomipari Rt. tulajdonosi körében találjuk a családfőt, és leánya, Anna is egy ottani magas rangot betöltő tisztviselőhöz ment feleségül.

1879-ben telepedett le Soroksáron a későbbi vallási vezető és rabbi, Schön Mózes is, akinek életét és tevékenységét egy külön fejezetben kívánom bemutatni.

Az első, ingatlannal rendelkező zsidó családok teljesen hitelt érdemlő ingatlantulajdonosi jogainak hivatalos, most is fellelhető bizonyítékai az 1882-es birtokösszeíráskor születtek, és ebben az esztendőben készült térképes birtokfelmérések már jelzik, hogy a településen egy már működő izraelita temető is létezik.¹³

Az 1882-es esztendő után egyre nagyobb számban találunk zsidó ingatlantulajdonosokat az egyre népszerűbb és egyre erősödő kereskedelmi életet élő Soroksár területén. Az itt lakók főleg mezőgazdasági és iparos tevékenységet folytattak. Az első iparos egyesületek létrejötte is a XIX. század második felére tehető.

A soroksári Duna-ágon már a XVIII. században működtek hajómalmok, amelyek a későbbi híres soroksári pékek¹⁴ sikeres működésének előfeltételeit is megteremtették, és amelyek később a pékáruk mellett a mostani Budapest IX. kerületében található számos egykori piacot ki tudták szolgálni tejtermékeikkel és az egész évben rendelkezésre álló – Soroksáron létesített jégvermeiknek köszönhetően – jéggel is.

A híres soroksári iparosok, vendéglősök és kocsmárosok¹⁵ egyre bővülő körében a jórészt továbbra is kereskedelmi tevékenységet folytató zsidóság egyre nagyobb teret nyert és bekapcsolódott a település pénzügyi életébe, és gyógyszerárak, orvosi körzetek, valamint fényírdák bérlői, vezetői és tulajdonosai lettek.

¹³ Szemléltetésként a településről készített térkép alapján rajzolt településrajz és birtokviszonyok ábrázolása: 21. ábra. Jelölve a mai Vecsési úton található temető, és piros jelöléssel azon ingatlanok elhelyezkedése, amelyek birtokosai 1882-ben már bizonyosan izraelita hitűek voltak és tulajdonjoggal rendelkeztek az adott épület és telek felett (udvar és lakóház, valamint kert). 1882 – Kataszteri térkép

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/14671/view/?pg=37&bbox=1277%2C-2978%2C3005%2C-2041>

Utolsó letöltés dátuma: 2024. november 7.

¹⁴ A pékek esetében az édes péksütemények készítése külön engedélyhez kötött tevékenységet jelentett, ők kapták a fehér-pékek elnevezést, amíg a csak kenyeret és kenyér jellegű készítményeket sütők a fekete-pék elnevezést.

¹⁵ Például Baumel Manó kávéházas, akinek egykori ingatlana a mai Grassalkovich út 154. szám alatt található. Forrás: Balla-Stark-Schusztar, 2024.:179.

Hitélet és imaház a XIX. század utolsó évtizedeiben

A betelepült zsidók számának növekedését támasztja alá az a tény, hogy 1872-ben már saját, egy tantermű¹⁶ felekezeti iskolát működtetett a hitközség Soroksáron.¹⁷ Az itt élők számára a hitéleti oktatás mellett a felekezeti iskola létrehozása is fontos volt.¹⁸

Az 1879-es év e tekintetben jelentős változást hozott. Korábban Alsó-Dabas volt a rabbi székhelye, amelyet Schön Mózes Soroksárra helyezett át 1881-ben,¹⁹ azonban az anyakönyvezés továbbra is Alsó-Dabason történt, Sándor József szolgabírói írnok látta el ezt a feladatot 1885 végéig. Az *Egyenlőség* 1886-os számában tudósított arról, hogy az 1885. évi 1924 e. sz. a zsidó anyakönyvek rendezésére vonatkozó szabályrendelete alapján Soroksár azon hatvan anyakönyvi központ között szerepel, amely elnyerte a minisztérium tudomásulvételét – tehát hivatalosan, minisztériumi engedéllyel, szabályosan működött. Elnöke Czerkovitz Ignác, anyakönyvvezetője Schön Mózes rabbi volt. A megalakulás hivatalos dátumaként 1885. december 21-ét jelölték meg.²⁰

1896-os esztendő folyamán létesül a Soroksári *Chevra Kadisa*, amely 1949.04.03-ig folytatja működését. A temetkezéssel kapcsolatos teendők ellátása mellett az egyesület ekként fogalmazta meg tevékenységi körét: „*Felebaráti szeretet és humanitás gyakorlása, mint szegény hitsorsok segélyezése, betegségükben orvosi és gyógyszeri segínyt nyújtani s végre szertartásos méltó eltakarítása.*”²¹

Schön Mózes 1898-ban bekövetkezett halála után 1899-ben Dr. Krishaber Bélát választották meg Soroksár rabbijának, beiktatása 1900. január 2-án történt, ünnepélyes keretek

¹⁶ Borovszky, 1911.: 218.

¹⁷ Braham, 2007.: 879. Borovszky, 1911.: 221.

¹⁸ Az iskola, amely 1885 előtt zugiskolaként működött, 1885-től, Léderer József tanító alkalmazásától vált hivatalossá. Fizetése előbb évi 300 forint, amely később 500 Ft volt. Ezeket az információkat a kifizetése miatt 1889-1893 között zajló peres eljárásból tudjuk. Pest Megyei Levéltár – PPSK Közigazgatási Bizottság iratai IV. 415/b. Léderer József soroksári izraelita hitközség tanítójának ügye. Dr. Csillag János gyűjtése.

¹⁹ Az áthelyezés okaként többen többféle indokot jelöltek meg: hitközségen belüli konfliktus, házasság és a soroksári gazdasági élet élénkülése is ezen indokok között szerepeltek.

²⁰ *Egyenlőség*, 1886. április 4. 4.

²¹ Részlet a BFL - IV. 1427 – Az 1949. évi XXVI. törvénycikk alapján Budapesthez csatolt városokban és községekben működő egyesületek szabályainak levéltári gyűjteménye – Soroksár 6 – Peremkerületi egyesületek vegyes iratai – 16.p.

között. A lakosságát és zsidóságát tekintve egyre erősödő Pestszenterzsébet 1901. február 17-én felavatta zsinagógáját²², és 1903-tól önálló hitközségként működött tovább.

A zsinagóga felépítése hatalmas lépés volt a környező településeken élő zsidó lakosság számára. Amíg Soroksáron csak törekvések voltak arra nézve, hogy zsinagóga építésébe kezdjenek, és „*csupán*” a mai Grassalkovich út (egykor Fő út/Grassalkovich út 61.) 142-es számú ingatlan telkén épült egy, dokumentáció híján csak szóbeli közlés alapján „ismert” imaház. Az épületről készült jelenleg rendelkezésre álló egyetlen felvétel egy légifotó-részlet, amely felülnézetből mutatja az udvaron álló, akkor már erősen átalakított állapotában lévő ingatlant.²³

Az egykori imaházról csak a gyermekéveit ezen épületben töltő adatközlőm beszámolóiból kaptam információt. Elmondása szerint az 1945 után még álló épületben hosszú ideig érintetlenül hagyták a tereket, átalakításukra csak az 1960-as években került sor.

A szóbeli közlés²⁴ szerint a jelenleg Grassalkovich út 142. alatt álló ingatlan területén az utcafrontra nyíló parasztházban lakott a kántor és családja, két szoba és konyha állt rendelkezésükre. A főépület mögött kelet–nyugati tájolású hosszú parasztház adott otthont az imaháznak. Az épület bejáratát háromtagú lépcsőn keresztül lehetett megközelíteni, és egybefüggő, faoszlopokkal alátámasztott gangos előrésszel rendelkezett, melynek felső részén íves, fa apácarácsos díszítőelem helyezkedett el. Belső tere egybefüggő volt, egy rácsos fa válaszfal mögött kaptak helyet a női hívők, és az épület keleti részében szintén fa elválasztó falelem mögött helyezték el a tóratartót és magát a tórát, amely széksorokkal ellátott részben folytatódott, ahol a férfi hívők gyűlhetek össze.

Az udvaron a korábbi tanácstermi funkciót betöltő kisebb épület állt, de annak építésére az engedélyt a hitközség nevében dr. Schäfer Adolf²⁵ hitközségi elnök csak 1913. szeptember 16-án kérvényezte a főszolgabírónál.²⁶ Az épületet az 1950-es években 1 szobás lakássá

²² *Egyenlőség*, 1901. február 24.

²³ A légifotó és annak kinagyított részlete a 21. ábrán látható.

²⁴ Adatközlő: Stark Júlia egykori soroksári lakos. Gyermekként látta az egykori imaházat és az udvart is.

²⁵ Sírja a soroksári izraelita temető III. sorában található (5. sír) – a szerző által készített térkép sor és sírbeosztása alapján. Schäfer Adolf ügyvéd ellen tett feljelentést később – 1927-ben a soroksári főszolgabíró, azzal a váddal, hogy „*az ügyvéd úr nem tart fenn érintkezést a helybeli intelligenciával (!), destruktív lapokat olvas, ami egymagában is kellő bizonyítéka a vádlott hazafiatlanságának.*” Erről bővebben: *Uj Kelet*, 1927. október (10. évfolyam, 221-242. szám) 1927-10-05 / 224. szám 3.

²⁶ Soroksári Izraelita Hitközség kérvénye a főszolgabírónak, kelt 1913. szeptember 16-án. A terület akkor a Grassalkovich út 61. szám alatt volt nyilvántartva. Eredeti kérvény másolata Stark Júlia gyűjtéséből a szerző birtokába került. Stark Júlia engedélyével felhasználva.

alakították át. Az udvaron fából készült kocsiszínben tárolták a halottaskocsit, amely az elhunytakat a Vecsési úti temetőbe szállította.

Az udvart egy nagyméretű, kétszárnyas kapun keresztül lehetett elhagyni, amelyen a halottaskocsi is kifizet.

A hitközség kántora, Heitner Izsák (1857–1934)²⁷, 1894 óta volt soroksári lakos. Családjával együtt szintén a soroksári temetőben nyugszanak. Heitner Izsákról az 1918. augusztus 6-án kelt Soroksári Hitközség által kiállított bizonyítvány tanúsága szerint tudható, hogy saját lakással nem rendelkezett, így a XX. század második évtizedében már hadisegélyre ajánlottként évi 1120 koronás jövedelme mellett saját költségén lakást kellett bérelnie:

A hitélet centrumának Pestszenterzsébetre történő eltolódása és a soroksári zsidó lakosság számának lassú ütemű csökkenése a XX. század első évtizedeiben sem állt meg. A szakirodalom adatai erre vonatkozóan a következők: 1880-ban 232 izraelita vallású személy lakott Soroksáron. 1910-ben ez a szám 366 főre emelkedett.²⁸ 1920-ban 284 fő, 1930-ban 245 fő, 1941-ben pedig 243 fő neve szerepelt az összeíráson.²⁹

Fontos még szólni az itt élő zsidóságon belüli vallási vitákról is, a felekezetek – ortodox és neológ – egymáshoz való viszonyáról, amely az 1868. évi zsidó kongresszus óta folyamatosan az egyik legfontosabb kérdéssé vált. Az XIX. század első felében erősödött meg Magyarországon a „neológ” (haladó) zsidóság mozgalma. A haladó gondolkodásúnak tartott szárny célja a társadalmi integráció volt, amely a zsidó lakosság egyenlő jogait kívánta kivívni, mindezek mellett az ortodox irányzathoz képest egy némiképp módosult vallásgyakorlást és szertartási rendet kívánt életre hívni.³⁰ Mint minden zsidó hitközség, a soroksári hitközség is autonóm szervezet volt. A községkerületek gyűléseiről, az ott lezajló, gyakran parázs viták summás összefoglalóiról folyamatosan tájékoztatta az olvasóközönséget az *Egyenlőség*³¹ című újság. A gyűléseken felvonuló és gyakorta felszólaló soroksári illetőségű személyek között

²⁷Lakhelye az egykori Fő út (ma Grassalkovich út) 54. (ma 155.) szám.

²⁸Gazda, én.: 45.

²⁹Kepecs, 1993.: 226.

³⁰Ehhez kapcsolódóan a zsidó iskolákban történő oktatás és a magyar nyelvi képzés már az 1845-ös esztendő kiemelten fontos témája volt a sajtóban is: Pesti Hírlap, 1845. október 12. címlap.

³¹Politikai jellegű zsidó felekezeti és társadalmi hetilap. Minden vasárnap megjelent, 1882–1938 között. Ugyanezen néven később 1946–1947 között a Magyar Népi Szövetség lapja került kiadásra Szatmárnémetiben.

megtaláljuk többek között Ányos Samut³² és Fürst Dávid doktort, Gráner Sándor doktort, Gottesmann Henrik³³ pénzügyi igazgatót. Az 1885-ben megalakult soroksári hitközség a szakirodalom szerint ortodox volt.³⁴

A zsidóság a XX. század első felében Soroksáron

Az első világháborút követően egyre szigorodó és a zsidó lakosságot egyre erősebben érintő jogi korlátozások a lakosság mozgását is jelentősen befolyásolták. A fővárosból az agglomerációba költöző iparos tevékenységet folytató zsidók időszakos megjelenése egészen az 1944-es esztendőig kimutatható, később sorsukat pedig megpecsételte a II. világháború előtt és alatt folytatott zsidóüldözés és elhurcolásuk is.

A soroksári lakosság létszámában bekövetkező változás is jelentős volt. Amíg 1880-ban 7541 fő lakta ezt a települést, ez a szám 1941-re 18 897 főre emelkedett. Az izraelita lakosság aránya pedig 3,1%-ról 1,3%-ra csökkent. (Zsidónak minősített, de nem izraelita vallásúként feljegyezett személyek száma 23 főt tett ki, közülük egy sem beszélt jiddisül.)³⁵

1935.05.19-én jön létre Soroksáron a *Soroksári Jótékony Izraelita Nőegylet*, amely 1947.03.17-ig folytatja tevékenységét. A jótékonyági egyesület célja a soroksári szegények megsegítése. Alapítói között orvosfeleségek, tisztviselők és kereskedőfeleségek is szerepeltek, akik rendszeres adományaikkal hozzájárultak a közösség szegényeinek élelmezéséhez és ruházkodásához is.

Az 1939-es összeíráskor az alábbi iparos tevékenységeket találjuk a névjegyzékben az izraelita lakosság nevei mellett (a teljesség igénye nélkül): vegyeskereskedő, lisztkereskedő, női szabó, rövidáru-kereskedő, fakereskedő, fűszeres, vegyész, orvos, patikus, fotográfus, ügyvéd, kántor, bádigos, gyerekruha-kereskedő.

A Pest Vármegye Főszolgabírája által 1939. december 14-én kiállított 18.796/1939 kig. *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.c. végrehajtása*

³² Ányos Samu a soroksári Izraelita temető II. sorának 2. sírjában nyugszik. Ányos Samu MÁV főellenőr (Soroksár) Egyenlőség szerkesztőségének írt levele a lap 1920.március 27-i szám 4. oldalán olvasható. Az újságcikkből Ányos Samu gondolatain kívül foglalkozását is megismerhetjük. Forrás: Arcanum.hu

³³ Sírja a temető III. sorának 8. sírja, a temető legnagyobb kiterjedésű síremléke (sírbolt).

³⁴ *Magyarországi zsidó hitközségek, egyesületek, társulatok éves beszámolóit 1629-2008.* Barabás, 2009.:697. Érdekes adalék az 1903-as esztendőből az izraelita és a katolikus vallást követők közötti viszony bemutatására (*Egyenlőség* 1903. július 19-én leközölt cikke.)

³⁵ Kepecs, 1996: 227.

az iparjogosítványokra nézve témájában kelt véghatározat szerint a kiadott 7720/1939 M.E. sz.r. 37. §-a alapján Soroksáron a kiadott ipari jogosítványok száma 783, ebből zsidó vagy zsidónak tekinthető engedéllyel rendelkező iparos 41 fő. Az arányszám itt a rendelkező szerv szerinti elfogadható határ alatt maradt, így a véghatározatban az a rész, amely szerint több iparendedély nem adható ki, áthúzásra került.

1944 nyarán nem hoztak létre gettót Soroksáron. A visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a zsidókat néhány kijelölt házba költöztették. Július elején a csendőrség segítségével terelték össze őket, a helyi kántort pedig életveszélyesen megsebesítették. Az összetertelt embereket még aznap a budakalászi gyűjtőtáborba szállították, ahonnan július 6. és 8. között deportálták őket Auschwitz-Birkenau haláltáborába.

1945. szeptember 25-én kelt kötelezően kitöltendő kérdőívre adott válaszok alapján a soroksári hitközségről szóló információk az alábbiak voltak:

„Mindennemű iratok megsemmisültek a fosztogatáskor.

3 összeszaggatot Tóra díszítés és ruházat nélkül Neumann Miklós tulajdonában vannak. Semminemű kegszer, chevra könyv és tárgy tulajdonunkban nincs.

A temetőben a sírok feldöntve, összetörve, boncolóház megrongálva, a temető kerítése pedig teljesen elhurcolva.

A hitközség megbízásából a fenti adatokat szolgáltatva mint hitközségi elöljáró és jelenlegi vezetője: Neumann Miklós

Soroksár, 1945. szeptember hó 25.”³⁶

A deportálást túlélő néhány soroksári zsidó 1947-ben még felavatta az új imaházat, de a következő évben a legtöbben elköltöztek a településről.

A deportálás időszakában elkobzott vagyonuk elveszett, ingatlanjaikat jóval a német kitelepítés után tudták csak visszaigényelni, amennyiben volt élő személy, aki ezzel a jogával élni tudott. A levéltári jegyzőkönyvek esetében a német lakosság kitelepítéséről szóló dokumentációban sok helyen a leltárba vett és ingó, valamint ingatlan vagyonnál található ceruzás bejegyzés arra vonatkozóan, hogy az egykor „zsidó vagyon” volt.³⁷

1947 után nem találunk zsidó temetkezést Soroksáron, a haláltáborokból hazaérkező kis számú túlélő legtöbbször külföldre költözött (Brazília, Ausztrália). A soroksári zsidóság áldozatainak állított emlékmű a soroksári izraelita temetőben, a bejáráshoz legközelebb eső

³⁶ Toronyi, 2010.: 50-51.

³⁷ HU BFL V.717.c Telepítési iratok (1945-1948)

területen áll, rajta több tucat soroksári zsidó család szinte minden tagja szerepel, munkaszolgálatos személyekkel együtt állít örök emléket nekik.

„Az élők háza” – A soroksári izraelita temető felmérése

A Vecsési út és a Szerűskert utca sarkán álló – GPS koordinátákkal pontosan meghatározott helye: 47.399711, 19.129368 –, omladozó kerítés mögött található a soroksári izraelita temető. A temető felügyeletét a BZSH Dél-Pesti Körzete, a temető őrzését az ottani temetőgondnok látja el. A temető nyitvatartása és látogathatósága a mindenkori zsidó ünnepekhez és előírásokhoz alkalmazkodik.

1945-ben, a már idézett jelentés szerint a temető kerítését elhordták, sírjait ledöntötték, összetörték, és a temetések előkészítésére szolgáló épületet megrongálták. A temetőre és temetkezésre vonatkozó fontos dokumentumok megsemmisültek. Így ma, 2024-ben a temető az egyetlen kiindulási pont, amely alapján rekonstruálhatjuk az egykori temetkezéseket, és a jelenleg is meglévő sírkövek nyújtják a kézzelfogható támaszt a temető sírjainak adatolásához. A pusztulás mértéke 80 év után nem megítélhető, de annyi bizonyos, hogy számos sír vált a rongálás és az időjárás áldozatává, leszármazottak hiányában pedig a sírok folyamatos gondozása sem volt megoldott.

A temető alapítása – a kezdetek

A csepeli és az erzsébeti temetőkkel kapcsolatos anyaggyűjtéskor fellelt dokumentumok tanúsága szerint az alsó-dabasi járás zsidó temetőinek alapítása 1851–1886 közé esik. A soroksári temetőt a járási anyagok alapján 1875-ben nyitották meg, az addig elhunyt soroksári zsidókat a Harasztiban létesített izraelita temetőben hantolták el.

1875–1895 között a soroksári temetőben 136 temetésre került sor,³⁸ de ebbe a számba azon vendégtemetések száma is beleszámít, ahol nem soroksári, hanem erzsébetfalvi lakhelyű zsidó személy temetésére került sor.

1876. április 3-án kelt XIV. törvénycikk a *Közegészségügyi rendelkezésekről XV. fejezete – Eljárás a hullák körül, a temetkezésről és a temetőkről* – 113–123. §-ai pontos jogi keretek közé helyezték a temetkezéseket és a már meglévő temetőkkel kapcsolatos teendőket és a jövőben

³⁸ BZSH Dél-Pesti Körzetétől kapott információk alapján.

tervezett temetések körülményeit, valamint az így felállítani kívánt sírboltok létesítéséhez kapcsolódó előírásokat és szabályokat egyaránt (szöveghű törvényrészlet):

„116. § Minden község köteles egy, a helyi népesedési és egészségügyi igényeknek megfelelő, kellőleg berendezett községi temetőhelyet fentartani. E köteleesség alól csak az esetben engedtetik kivétel, ha a községben egy vagy több felekezeti oly temető létezik, melyekben a temetkezés szabadsága biztosítva van.”³⁹

A törvényi rendelkezés a már meglévő temetőkkel kapcsolatos szabályokra is kitér, így 1876 után a temetkezés engedélyhez kötött folyamattá vált. Az erről szóló dokumentáció az izraelita temető tekintetében szintén elveszett.

1885-ben kiadott „a 250. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 1924. eln. számú körrendelete és szabályrendelete”, az izraelita anyakönyvek vezetése tárgyában kiadott anyaga értelmében az anyakönyvezés központja Soroksár lett. A rendelkezés által érintett, Soroksárhoz tartozó területek a következők: a Pesti alsó járásból: Csepel, Csép, Haraszti, Soroksár, Sziget-Szentmiklós, Taksony és Tököl községek.⁴⁰

A legkorábbi temetőrész a telekkönyvi adatok alapján az 1882-es kataszteri térképen 9963 helyrajzi számon szerepelt, ez kiegészült 9964 helyrajzi számú területtel.

Az eredeti két telekrész további három területtel az alábbiak szerint bővült: a 4380 számú betétben a 9965 helyrajzi számú telekkel, amelyet 1905. február 9-én vett meg a Chevra Kadisa 1300 koronáért, valamint időközben hozzákapcsolódott a 9966 és a 9967/1-es helyrajzi számú terület is. Ez utóbbi kettőt vette meg a Chevra Kadisa 1936. október 28-án 3000 pengőért. Az így kialakult egybefüggő temető 5 helyrajzi szám alatti terület egyesítésével jött létre, 1936-ban.

A terület kőkerítéssel körbevett, kelet–nyugati tájolású, a telekkönyvek tanúsága szerint a területek teljes mérete: 9963 helyrajzi számnak 169 négyszögöl, 9964 helyrajzi számnak: 113 négyszögöl, a kettő együttesen 282 négyszögöl területen. A 9965 és 9966 helyrajzi számú telek a birtoklapok szerint 230-230 négyszögöl, a 9967/1-es helyrajzi számú terület – zsellérbirtokok (*Szántóföld a Kisbirtokok XIV. dűlőben-bejegyzéssel*) pedig 134 négyszögöl nagyságúak voltak. Így az öt helyrajzi szám egyesítésével a temető területe összesen 876 négyszögöl lett.⁴¹

³⁹ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600014.TV> Utolsó letöltés dátuma: 2024. november 4.

⁴⁰ Forrás:

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1885/?pg=2082&layout=s&query=Soroks%C3%A1r Utolsó letöltés dátuma: 2024. november 4.

⁴¹ Forrás HU-BFL - XV.37.d. 23. kerület Vecsési út hrsz.: 9963-9967/1 - 195573. Birtoklapok a 9963-9967/1 helyrajzi számú területekre.

A zsidó temetőben nincs sírhelylejárát, ennek megfelelően a nyughely örök időkre szól, illetve mindaddig, amíg a temető létezik. A temető sírjai között így a magában álló, lekerekített tetejű faragott sírkövek mellett a műkö és a csúcsban végződő magas, márvány téglalap és obeliszk alakú sírköveket is megtalálhatjuk. A legkorábbi sírok egykor sírhantból és sírköből álltak, a későbbi temetések során a sírhantokat műkö kerettel vették körbe, egy nagyobb sír esetén találtam kovácsoltvas alacsony kerítéssel ellátott műkö keretet, illetve egy másik sír esetében annak nyomait.

A sírok egy része nélkülözi a díszítést, a vallási szempontból kiemelten fontos származási utalást, a kohaniták áldásra kiterjesztett, kettős ujj-elrendezésű jelképét pedig egyetlen – még létező – sírkövön sem lehet megtalálni. Ennek ellenére a sírok elhelyezkedése, és sok esetben azok növényzettel takartsága feltételezi, hogy a teljes területükön nem megtekinthető sírok rejthetnek ilyen jelképeket is.

A díszítések között a szomorúfűz, a levita származásra utaló kancsó (III. sor/2. sír), Dávid-csillag, galamb, rózsza és madártoll motívum szerepel – egyikük gyermeksír: Brust Margitka, V/9. sírhely –, illetve az itt nyugvó rabbi, Schön Mózes 2013-ban felújított sírköve kapott különleges díszítést (korona). Az előbbieken kívül szinte minden sírt az egyszerűség és a letisztultság jellemez.

A korábban ravatalozóként, illetve az 1945-ös jelentésben „*boncház*”-ként funkcionáló épület a terület északra eső részén, közvetlenül a bejárat mellett állt, ez ma egy egyszerű, négyszögletes alaprajzú, lakóházzá alakított épület. Valószínű, hogy a jelenlegi, a temetőgondnok lakásaként funkcionáló épület a XIX-XX. század fordulóján épült, és jóval később épült át.

A felekezeti temetőhelyen a halottakat társadalmi rangjuktól függetlenül, megkülönböztetés nélkül, halálozási sorrendben helyezték örök nyugalomra, halhatatlan lelküket örökké élőknek tekintve. A kataszteri térképen jelzett eredeti földterületen – 9963-as helyrajzi szám – történtek az első temetkezések, a legkorábbi és a legmegrongálódottabb sírok itt találhatóak. (Temetői térkép XV–XX. sorai.)

A temető bejáratától délre, a kökerítéshez közel kapott helyet a deportált és munkaszolgálatra elhurcolt soroksári zsidóságnak emléket állító, lépcsőzetesen emelkedő, obeliszk formájú mártíremlékmű. Ennek tetejére helyezték el a Dávid-csillagot. Az emlékmű mind a négy oldalán kőtáblákon sorolják fel a mártírok neveit. Összesen 173 személy neve szerepel az emlékművön, ebből 27 fő munkaszolgálatos.

A régi és az új sírok a XI. és XX. sorok között keverednek, éles határvonal a két rész között nem húzódik. A legrégebbi sírok a temető keleti-délkeleti területén a legsűrűbbek. A hátsó –

keleti szekció része lehetett az egykori gyermektemető is, mert itt a délen húzódó fal mentén találhatóak a legfiatalabb elhunytak sírjai, ezen sírkövek maradványai. Ugyanakkor két későbbi temetés sírhantjai is a XIX.-XX. sorban kaptak helyet (XIX. sor 3. sír, XX. sor. 1. sír). Egyikük az eredeti kőkerítés tövében. (XX. sor 1. sír.) Az egykor itt található sírok eredeti számát még csak megbecsülni sem lehet, de amennyiben a jelenlegi állapotból rekonstruálni kívánjuk a sírok elhelyezkedését (vallási szabályok által előírt minimum távolságokkal számolva), és a sírkövek méretét és a sorok tartását is figyelembe vesszük, akkor megállapítható, hogy közel 30-40 sír nyoma végleg eltűnt.

Az 1964-es és 1972-es légi felvételeken még kivehetőek az egykori hantok nyomai, de ezt a területet is teljes mértékig benőtte a fű. Enne oka lehetett a sírkő megsemmisítése – mint arra az 1945-ös jelentésben utalás is történt – vagy a jelenlegihez hasonlóan a sírkövek felborulása, földdel fedettsége is nehezíti az egykori sírhelyek pontos beazonosítását. Az így föld alá került sírkövek felderítésére jelenleg nincs lehetőségem. (A temető ábráján több, zöld színű sírkő-ikkonnal jelöltem a föld felett lévő, de felborult sírköveket, amelyek mozgatására szintén nincs lehetőség. Ezek feliratai a földön lévő felükön találhatóak, így az ott nyugvó személy kiléte nem beazonosítható.)

A XIX. század második felétől a zsidóság sírkövei is átalakuláson mentek keresztül. Egyre több esetben jelent meg obelisztk forma, alacsony kovácsoltvas kerítés a sírhant körül, vagy fekvő síremlék, amelyen kis márványtábla jelzi a nevet és a születési, illetve a halálozási dátumot, továbbá megjelenik a kőtáblákon és obeliszkeken a kétnyelvű felirat: olykor németül, majd magyarul is megemlékeznek az elhunytáról.

A sírkövek feliratai a nyugati oldalukon találhatóak (kétnyelvűek esetében a nyugati és keleti felükön is felirattal), a telekkönyvek és a kataszteri térképek egymásra vetítésével körülbelül behatárolható a legrégebbi temetkezések helye: VIII–XX. sorok 1–6. számú sírjai ezek (a temető mai állapota alapján készített térkép jelzéseit használva). A legrégebbi sírkövek esetében csak héber, vagy csak gótbetűs német nyelvű, illetve később héber-német nyelvű, majd a legkésőbbi temetések esetében magyar és héber nyelvű feliratokkal találkozhatunk. Az 1930 utáni síroknál szinte csak magyar nyelvű felirat került a sírkövekre, táblán vagy a sírkő anyagába vésve.

A temető sírjainak adatolása

A temetőben történő látogatás során a feltételezett utolsó – 1947-es – temetkezés óta sok esetben érintetlenül hagyott növényzet nem tette lehetővé minden sír pontos felmérését. Ez főként a terület VIII–XII. sorait érinti, ahol 4-5 sír is egybefüggő növénytakaró alatt fekszik, megközelíthetetlenül. Ennek ellenére 173 sírt sikerült fellelni, ebből 85 sír esetében a benne nyugvó személy nem beazonosítható, ám a beazonosítható személyek több mint fele esetében lakhelye, foglalkozása, születési ideje és családi állapota is visszafejthető. Ehhez elengedhetetlenül szükséges volt a jó minőségű fényképfelvételek elkészítése, amelyek további fényképészeti utómunkát kívántak, hogy a rajtuk szereplő, szabad szemmel nem kivehető információk olvashatóvá váljanak. Ezt a feladatot a képek többszörös rétegezése és inverz átalakítása (pozitív-negatív fényképfelvétel) révén végeztem el, a legtöbb esetben sikeresen.

Mivel a temető feltérképezésének egyetlen módja annak személyes bejárása volt, így a növényzet által teljesen megközelíthetetlen területek információi még váratnak magukra. A bejárás során minden vallási előírást és szabályt betartottam, a sírokat benövő növényzetet nem távolítottam el, valamint a besüllyedt, felborult, és írást tartalmazó oldalával a földön fekvő sírköveket egyáltalán nem mozgattam meg. További nehézséget jelentettek azok a sírkövek, amelyek állapota nem tette lehetővé az egykor rajtuk szereplő feliratok olvashatóságát, valamint külön csoportot jelentenek a csak héber felirattal ellátott sírkövek, amelyek szintén a legkorábbi temetkezések időszakában kerültek a temetőbe.

A temető térképét az 1964 és 1972-es évekből származó légi felvételek alapján készítettem el. A sorok és a sírok számozása az 1972-es légi felvétel és a 2024 őszén történt temetőbejárás információinak összevetésével született meg. Az egykor valószínűleg még álló, de mára már megsemmisült sírkövek és sírok nyomai több esetben látszódnak a légi felvételen, de ezek nyomát már eltüntette az elmúlt 50 év. Az így elveszett temetkezések adatainak visszanyerése véleményem szerint a korabeli anyakönyvek alapos vizsgálatával részben sikeres lehet.

A sírkövek típusai, formái és díszítései

A legrégebbi sírok vörös mészkőből (más néven pizskei vörösmárványból), illetve fehér mészkőből és homokkőből készültek, származik kő a lábatlani kőfejtőből is.⁴² Ezek nagy része már teljesen olvashatatlan és sérült állapotban maradt fent. A XX. századi temetkezésekre a műköves-kőkeretes, márvány vagy műkő sírkővel kombinált temetkezés a jellemzőbb, de a fekvő sírkövek esetében több sírnál használtak kis alakú márványtáblát is. A sírkövek alakja igen változatos, de a legkorábbi temetések esetében a legjellemzőbbek a félköríves, hullámíves, trapéz, háromszög, illetve az akrótérionos⁴³ lezárású sírkövek.

Az 1930–40-es évek temetkezései már egészen más képet mutatnak. A sírok díszítettsége is jellemzővé válik: megjelenik a szomorúfűz, a kancsó, a Dávid-csillag, rózsza, galamb és madártoll motívum is. A sírköveken szereplő feliratok részletes elemzésére jelen dolgozat keretei nem adnak lehetőséget, de megállapítható, hogy a héber szövegű sírkövek esetében rendszeresen fellelhetők az alábbi, zsidó temetőekben országszerte előforduló feliratok, vagy azok rövidítései (amely rövidítések sokszor önálló jelentéssel, vagy jelentéstöbbséggel is bírnak):

- כ'נ – itt van elrejtve (pó nitmá)
- רב – rabbi – Úr – Schön rabbi sírja
- בן – ben – fia valakinek – Hochfelder József sírkövén. III. sor 2. sír.
- בת – bat – lánya valakinek – Schack Sámuelné sírkövén. X. sor 2. sír.
- ת'נ'צ'ב'ה – rövidítés – „*Legyen a lelke egybefűzve az élők kötelékébe*”⁴⁴ (t'hi náfsó crurá bicror hahajim). Feith Ferenc sírkövén – IV. sor 5. sír.

A legkorábbi fennmaradt sírok adatai és különlegességei – kiemelt példák

A temető egyik legkorábbi sírhantja Zerkovitz Gyuláé (anyakönyvben Cerkovitz Julius). Halálozási dátuma 1877. február 25. A halotti anyakönyvi kivonatban nem szerepel a halál oka,

⁴² A dolgozat keretei nem teszik lehetővé, de a kőfaragók személyének vizsgálata is számos összefüggésre világíthat rá. A temető sírjai közül a XX. század első évtizedeiben, többségében az obeliszk-formájú márvány sírköveken szerepel azok készítőjének neve vagy monogramja is.

⁴³ A görög épületek oromzatain használt díszítőelem.

⁴⁴ „...az én uramnak lelke az élőknek csomójába leend bekötve az Úrnál a te Istenednél...” Sámuel I. könyve, XXV. 29. Szent Biblia. 312.

annak helyét „Soroksárban” megjegyzéssel látták el. Szüleiként Czerkovitz Ignác és Goldstein Rosália kerültek megnevezésre. Sírját a XV. sor 5. sírköve jelöli. Halálakor 10 éves volt, így születési dátuma visszaszámolható: 1867. A születési anyakönyvi kivonatok között ilyen születés nem szerepel, így feltételezhető, hogy a Czerkovitz család még nem az Alsó-dabasi járási hivatal anyakönyvi hatósága alá tartozott 1867-ben, 1870-ben viszont már itt éltek. Ugyanakkor található egy Juli Czerkovitz, aki 1870. július 1-én látta meg a napvilágot, Sorosáron, a 705. szám alatt. Az 1870-es születésű testvér bizonyosan lány volt (Juli, és a csak lányokra vonatkozó névadó ünnepség rovata került kitöltésre: június 12. – 1850–1877 – anyakönyv 22. fólió). A halotti anyakönyvi kivonatában Juliuszként (tehát Gyulaként) szereplő testvér (1877. halotti anyakönyv – Fol. 1.) nem élte meg a felnőttkort, temetésére a soroksári izraelita temetőben került sor.

Czerkovitz (más helyen Zerkovics) Ignác önálló fakereskedő 1899-ben hunyt el Sorosáron, 60 évesen, lakhelye a Fő utca 155. szám alatt volt. Szülei Czerkovitz Mózes és Pollák Mária voltak, Czerkovitz Ignác születési helye pedig a halotti anyakönyve szerint Trencsén megye volt. Így elmondható, hogy a betelepülő nemzedék tagja volt, nem pedig soroksári születésű. Családot viszont már itt alapított.

A soroksári születésű személyek eredeti – 1867, 1871–1895-ös esztendőkről, 87. fólió – anyakönyvei helyett másolatok készültek Erzsébetfalván, 1904. november 18-i hitelesítő aláírással – aláíró a kerületi rabbi, Dr. Krishaber Béla volt.

Az itt születettek anyakönyvi kivonatait 1850-től vezették a már tárgyalt alsó-dabasi járásban. Az első soroksári születésű személy az 1. fólió 21. sorában: Ausspitz Sándor, született: 1850. augusztus 25-én. Édesapja: Ausspitz Mózes, édesanyja Ausspitz Mária voltak és az anyakönyvező Löwy Áron volt. A következő soroksári illetőségű bejegyzés ugyanezen év decemberében, 14-én és 30-án született: 1850. december 14-én Pollák Salamon (szülei Pollák Móríc és Pollák Hanni voltak), december 30-án pedig Kohn Sali (leány, Kohn Philipp és Kohn Rosi) gyermekeként. E két dátum közötti születésnek nincs nyoma. Ebben az évben az anyakönyv szerint a teljes járásban összesen 33 gyermek született, ebből tehát 3 gyermek volt soroksári illetőségű.

A legrégebbi sírok a temető megnyitásától az 1900-as évek első feléig találhatóak viszonylag rendezett sorokban, de nem kronologikus sorrendben.

Feith Regina 1886-ban hunyt el, kettő évesen, a XII. sor 2. sírjában nyugszik. A közvetlenül mellette található sírkő (XII. sor 3. sírja) Braun Helen sírhantja, aki 1887-ben halálozott el 6 évesen. A X. sorban – tehát két sorral nyugatabbra – találjuk Schwartz Ábrahám sírját, aki 6 évesen vesztette életét, 1879. január 24-én. Ennek a sírnak a közvetlen szomszédságában (X.

sor 5. sír) Schack Sámuelné sírja (meghalt: 1938-ban) található. A temető legrégebbi fennmaradt sírjainak adatai és az anyakönyvek vizsgálata után nem állapítható meg egyértelmű kronologikus sorrend a temetések tekintetében, valamint valószínűsíthető, hogy a gyermeksírok sem kerültek külön elhatárolható területre, hanem a gyermek- és a felnőttsírok váltották egymást egy soron belül.

A XIII. sorban mára már csak 3 sírkő található, amelyből egy ismeretlen elhunyté. Schach Adolf 25 évesen halt meg, a mellette lévő sírkő Braun Rudolfé, aki mindössze 7 hónapot élt. A XVI. és a XVIII. sorok szinte teljesen üresek. Itt állhattak egykor a legrégebben elhantoltak sírkövei, de ezeknek nyomaira ma már csak következtetni tudunk.

A soroksári zsidóság rokoni kapcsolatai a sírkövek adatai alapján

A temető sírjainak beazonosításakor számos, a település életében hosszú évtizedekig meghatározó családok sírjaival találkoztam. Ugyanakkor az első adatfelvételek esetében nem mindig volt egyértelmű, hogy az adott személyek rokoni kapcsolatban álltak egymással. Ez részint az addig még fel nem térképezett családfaszerkezetek ismeretének hiányából, részben pedig a gyakori és esetenként többszörös névváltoztatások miatt is előfordult. Több esetben a sírköveken az elhunynak csak a férjezett neve szerepelt, volt, amikor pedig csak a leánykori név volt olvasható, és a házastársak sem minden esetben nyugodtak ugyanabban a családi sírban, sem pedig egymás közelében.

Egyes neves soroksári kereskedők és kiemelkedő személyek esetében indokoltnak láttam családfájuk elkészítését, hogy így rálátást nyerhessek származásukra és a Soroksáron töltött idejük alatt alapított családjuk tevékenységére is. A vizsgálat kiindulópontja Bánó Lipót Pest-szerte ismert és sikeres gabona- és lisztkereskedő volt. Bánó Lipót és a hozzá később kapcsolódó családok minden tekintetben figyelemreméltóan gazdag életúttal és tevékenységi körrel rendelkeztek. Elmondható, hogy e családfa a település zsidóságának is egyfajta lenyomata, összegzése is lehetne, így ennek rövid ismertetésén keresztül kívánom bemutatni azt az öt emberöltőnyi időt, amely az első családtag – dokumentált – betelepülésével és tulajdonszerzésével is összekapcsolható és egészen a családok 1944-es deportálásáig vezet el bennünket az időben.

Bánó (Kohn) család – Öt generáció története

A Bánó család eredetileg a Kohn vezetéknévvel viselte. Az első dokumentált betelepülő családfő Kohn Israel volt, aki 1829-ben született Poroszországban. Feleségével, Schwartz Máriával együtt telepedtek le Soroksáron. Házasságukból Júlia és Jakab (gemini, 1861), Marcus (1862), Lipót (1863), Gyula (1864), Léna (1867), Fáni (1868), Salamon (1871), Gizella (1874) és Anna (1875) nevű gyermekeik születtek.

Kohn Israel⁴⁵ 1882-ben már soroksári lakos és háztulajdonos volt. Lakóháza és udvara a Fő úton lévő 692. számú telken volt, a mai Soroksár északi felén. Liszt- és gabonakereskedőként, valamint szatócsként dolgozott, 1896 februárjában bekövetkezett

⁴⁵ Sírját egyelőre a temető felismerhető sírjai között nem találtam meg, de az bizonyos, hogy Soroksáron hunyt el.

haláláig. Gyermekai közül Lipót nevű fia követte őt a gabonakereskedői pályán. Lipót 1891-ben kérvényezte a névváltoztatást (BM 32637-91) maga és már megszületett gyermekei – Ferenc és Ella – számára is, amelynek eredményeképpen a családneve Kohnról Bánóra változott. Bánó Lipót 1887. november 27-én vette feleségül Wilhelm Zsófiát⁴⁶ (1864–1934). Házasságukból hét gyermek született: Ilona (1888), Ella és György Ernő (gemini, 1899.02.03. és 02.04.⁴⁷), Tibor Zsigmond (1892–1892), Viola Anna (1894), Ferenc Ervin (1890) és Izidor István (1900).

A család egyébként a soroksári malmok egyikének birtokosa is volt 1891-től. Bánó Lipót – mint a *Bánó Lipót és társa lisztnagykereskedő* cég vezetője – nagy köztiszteletnek örvendett a hitközségben és a kereskedelmi társulások körein belül egyaránt. Gyermekai közül Izidor István a névéből az Izidort törölte, és elköltözött Soroksárról, házassága – melyet 1925-ben kötött Soroksáron – zátonyra futott az Ányos családból származó Ilonával. A II. világháborúban elveszett, holtta nyilvánítása 1946 után történt meg, utólagos anyakönyvi bejegyzés formájában.⁴⁸

István Ányos Ilonával kötött házassága révén számos, soroksári zsidó kereskedőcsaláddal került kapcsolatba: Ányos Ilona édesapja Ányos Samu volt (II. sor 2. sír). Ányos Samu felesége pedig a Schach kereskedőcsalád leszármazottja, felmenői között találjuk Schach Sámuel és a Táfler, továbbá a Braun családok neves kereskedőit. Sírhelyeik a temető V. és X. soraiban számos helyen megtalálhatóak. Mind a Schach, mind pedig a Táfler család beházasodott a Braun családba, amely Soroksár legrégebbi izraelita családjainak egyike volt. Elmondható, hogy a családfa egyre részletesebb elemzése révén rálátást nyerhetünk a soroksári kereskedőcsaládok összefonódására, és ez a temetők sírhantjainál is egy egészen szövevényes és kiterjedt rendszert alkot.⁴⁹

Másik fia, Ferenc Ervin az első világháború időszakában orosz hadifogolytáborba került, ahonnan több képeslapot is eljuttatott édesapjához, aki az újság szerkesztőségéhez is

⁴⁶ Zsófia szülei Bernát Wilhelm és Kohn Anna voltak.

⁴⁷ Érdekeség, hogy mindkét generációban viszonylag korai szülés esetében is előfordult az ikerszülés, akár egy napos eltéréssel is.

⁴⁸ Leközli a *Magyar Közlöny* 1947-es évi 282. számának 8. oldalán: „585.143/1947. szám. Bánó István volt budapesti lakos, aki 1900-ban Soroksáron született, Bánó Lipót és Wilhelm Zsófia fia. Németországban. 1916. február 6-án meghalt. A budapesti központi járásbíróság.”

⁴⁹ A Braun és Schach családok ugyanazon generációjának sírjai az V. és a X. sorban helyezkednek el. Ezen családok bevándorló generációja a XII. sorban kaptak helyet. A II. soroksári generáció, amelynek tagjai Soroksáron is éltek és ott hunytak el, a II., III., IV., V. és VII. sor sírjaiban nyugszanak.

elvitte az egyik levelet, így több mint 100 évvel az események után betekintést kaphatunk egy ilyen üzenet tartalmába is.⁵⁰

Ella nevű leánya egy soroksári ügyvéd, Dr. Schäfer Adolf felesége lett, akitől egy kislánya született. Ella 1919-ben elhunyt. Az özvegy Adolf és a kislány három évig éltek egyedül. 1922-ben Soroksáron ugyanis az ügyvéd úr megkérte Ella húgának, Ilonának a kezét. Házasságukból szintén egy kislány született. 1924-ben Bánó Lipótot egy rágalmazási per főszereplőjeként látjuk viszont a sajtóban, a *8 órai újság* hasábjain.

Bánó Lipót ugyanezen év június 30-án önkézevel próbált véget vetni életének. Az öngyilkossági kísérlet és a két nappal később bekövetkező halál okaként – az öngyilkosság az izraelitáknál is súlyos hit elleni véteknek számít – anyagi nehézségeket, idegbetegséget⁵¹ is megjelölt a sajtó. Bánó Lipót özvegye beszámolt róla, hogy férje búcsúlevelet hagyott hátra, amelyben kifejti tettének okát.⁵²

Bánó Lipót cégét 1925 után özvegye és István nevű fia vitte tovább annak felszámolásáig.

A családfák elkészítésekor, a generációk felvázolásakor egyértelműen kitűnt, hogy a soroksári zsidóság szinte egésze 5 generációt fed le időben:

- I. generáció: a betelepülők – 1820-as években születtek Magyarországon vagy a történelmi Magyarország távoli területein (mai országhatáron túli területen). Jellemzően 1850 körül vagy az azt követő évtizedekben telepedtek meg a területen és építettek ki maguknak egzisztenciát (pl. Kohn Israel), döntő többségében kereskedelmi tevékenység végzésével.
- II. generáció: az első soroksári születésű zsidó gyermekek – 1850/60–1890 körüli, soroksári születésű személyek – szüleik vállalkozásait folytatták (Bánó Lipót).
- III. generáció: a II. generáció gyermekei – 1890–1920 közötti születésűek – nagyszüleik és szüleik kereskedői tevékenységét folytatták, vagy új foglalkozást választva elköltöznek a településről – a soá idősebb nemzedéke (pl. Táfler Franciska). Az eddig vizsgált adatok közül az ehhez a családfához és generációhoz tartozó személyek közül – összesen 30 fő – 13 személy bizonyosan az 1944-es események áldozatává vált.

⁵⁰ *Az Est*, 1914. október 23., péntek, 5. oldal.

⁵¹ *Pesti Hírlap*, 1924. július 2. szerda, 8. oldal.

⁵² *Világ*, 1924. július 3. csütörtök, 131. szám. 8. oldal.

- IV. generáció: III. generáció gyermekei – 1920–1944 közötti születésűek – fiatalok, iskolába járó gyermekek – a soá fiatal generációja, akit gyermekként, fiatal felnőttként deportáltak. (Pl. ifj. Ádelberg Jenő.)
- V. generáció: a túlélők és visszatérők gyermekei – 1945-1947 után születettek – 1947 után elköltöznék a településről szüleikkel együtt. (Pl. Judit Neumann, született 1946-ban.)

A generációk között természetesen átfedések lehetnek, szakaszhatárok az eltérő életkorban kötött házasságok – előfordult 28 éves korkülönbség házastársak között – és születések – egy családban akár 10-12 gyermek is születhetett, a legfiatalabb és a legidősebb gyermek között egy fél generációnyi idő vagy több is előfordult – miatt nem lehetséges éles választóvonalat húzni. (A soá nemzedékébe a néhány hónapos és éves gyermekek is beletartoznak, ahogy erre sajnos Soroksáron is akadt példa és a II. generáció tagjai közül is találunk nagy számban holokausztáldozatokat, akik karjukon a pici unokáikkal hagyták el Soroksár területét 1944-ben és soha többé nem tértek vissza.)

A Bánó (Kohn) család házassági kapcsolatai révén az alábbi, soroksári temetőben található családokkal, illetve azok tagjaival került kapcsolatba: Braun, Schack, Táfler, Ányos, Ádelberg, Kohn, Schäfer, Schwarz. A családokhoz összesen a temetőben eddig 23 sír kapcsolható.

Az elemzés során készült családfarészlet az 1829-es évtől az egyik leszármazott 1982-es haláláig több mint 150 év történetét fedi le. A családi hálóban az ikerszülés, az öngyilkossági kísérlet, kettős házasság (Schäfer), válások, holtta nyilvánítások, vegyesházasságok, gyakori gyermekhalandóság, de gazdasági, kereskedelmi sikertörténetek is felvonultathatóak.

Schön Mózes rabbi élete

A hitközösség életébe nagy változást hozott nagynevű rabbijának megérkezése.

Schön Mózesről a szakirodalom is csak hiányos születési adatokkal szolgált,⁵³ illetve az élettörténete utáni nyomozás során a magyar rabbikat felvonultató listán sem találtam meg a nevét.

Schön Mózes 1827-ben született, Halmi községben. Ez a település ma a Romániában található Halmeu nevet viseli, Szatmárnémetitől északra fekszik.

Iskolaévei után már 19 évesen rabbivá avatták, és 1851-től az alsó-dabasi székhelyű *Pesti alsó járás* rabbijává nevezték ki. 1879-ben áthelyezte székhelyét az akkoriban gazdasági és kereskedelmi téren is egyre erősödő és lakosságszámát tekintve is gyarapodó Soroksárra, egészen haláláig tevékeny életet élt, és az itteni izraelita temetőben helyezték örök nyugalomra. A soroksári letelepedés okaként többen a rabbi második házasságát jelölték meg, amely során egy soroksári asszonyt vett feleségül.⁵⁴ (A fellelt anyakönyvek között egy soroksári balesetben elhunyt asszony anyakönyve az egyetlen, amelyet Schön Mózes és vélhetőleg első felesége, Goldhammer Róza nevéhez lehet kötni.)

Az adatközlők szerint második felesége a soroksári illetőségű Heller Renáta volt.⁵⁵ (Ezt hitelt érdemlő dokumentum nem támasztja alá.)

Schön Mózes életéből az *Egyenlőség* című lap hasábjain egyes egyházi ünnepekkor megjelentetett cikkek révén kapunk némi információt. Többek között ilyen esemény a soroksári hitközség anyakönyvi kerületének megalakulásáról szóló híradás (1886. április 4-i számának 4. oldalán), illetve a Harasztiban 1888. március 13-án, felekezeti különbség nélkül felavatott zsinagóga ünnepségéről.⁵⁶

Schön Mózes 1898. március 19-én hunyt el. Soroksár híres és szeretett rabbijának életéből több részletet egyelőre nem sikerült felderíteni, de annyi bizonyos, hogy a sírkövén szereplő

⁵³ Frojimovics, 2008.: 110. Schön Mózes rabbi születési adatánál egy kérdőjel, a halálozási dátumánál 1889/1890 szerepel, szintén kérdőjellel.

⁵⁴ BZSH Dél-Pesti Körzettől kapott információk alapján.

⁵⁵ Ezt megerősíti Schön Mózes macse.hu és familysearch.org oldalon fellelhető halotti anyakönyvi bejegyzése és kivonata is: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GPB4-Y9F?i=135&cc=1452460> A halál bejelentője Schön Mózes unokája, a pestszenterzsébeti zsinagóga tervezője Kempler Vilmos volt. *Építészeti Szemle*, 1900. IX. évfolyam, 108.

⁵⁶ *Egyenlőség*, 1888. március 18. 8.

magasztaló felirat emberségéről és segítőkészségéről, az elesettek és a szegények megsegítéséről mesél.

A Budapesti Városvédő Egyesület Soroksári Grassalkovich Köre, és Soroksár Önkormányzata a sírkő felújítására a Nemzeti Panteon Alapítványtól pályázat útján forrást szerzett. A sírkő állapota azóta sajnos romlott, a védő festékréteg lekopott. Az egykori, felújított kőről készült fényképfelvételeken látható vörös árnyalat szinte fehérre kopott, a sír körül leszórt fehér követ benőtte a gaz, és a sírkő feliratai itt-ott egyre nehezebben olvashatók az időjárás okozta kopástól.

Az *Új Élet* 2013-as cikkében szerepel a felújított sírról készült fényképfelvétel is. A kísérőszövegben pedig az alábbi olvasható: „*A kutatómunka során sikerült megtalálni Schön Mózes kerületi főrabbi (1827–1898) felismerhetetlenségig megkopott sírkövét a soroksári zsidótemetőben.*”⁵⁷

Egy túlélő – A Neumann család története⁵⁸

Soroksáron a Táncsics Mihály utca 104. szám alatt áll a Dr. Nádor Ödön Egészségügyi Intézmény, amely a terület egészségügyi ellátását végzi, s e nevet 2016 júliusától viseli. Soroksár egyik híres és a holokauszt idején sokat szenvedett szülöttéről kapta nevét. Neumann Ödön családfájának kibontásával ismét egy, a legkorábbi időkben betelepült izraelita kereskedő család történetével ismerkedhetünk meg, amely család házassági kapcsolatok révén a korábban ismertetett Bánó családhoz is kötődik.

A család legidősebb, ismert tagja Fülöp Neumann, aki 1829-ben született Pomázon. A visszamenőleges anyakönyvezés miatt a pomázi anyakönyvi hivatal később olyan igazolást állított ki a család részére, amelyben ezt a születési dátumot 1834-ben jelölte meg. De mivel erre hivatalos bizonyító erejű dokumentum mindmáig nem került elő, a család az 1829-es dátumot tekinti mérvadónak. Felmenői Hermann Neumann kereskedő és Rosi voltak, további információval nem rendelkezett a család erről a generációról. A pomázi zsidó hitközség 1820-ban alakult meg, így az ott vezetett nyilvántartási adatok szerint a család nem található az alapító

⁵⁷ *Új Élet*, 2013. november 15. 2. oldal.

⁵⁸ Jelen alfejezet megírásához a túlélő, dr. Nádor (Neumann) Ödön jelenleg Angliában élő unokája – Tom Horváth Neumann - szolgáltatta a hiteles, írásos dokumentációkat, illetve szóbeli egyeztetések formájában kaptam meg tőle minden lényeges adatot. Személyes családi gyűjteménye részét képezik a hivatalos nyilvántartásokból bekért dokumentumok (Yad Vashem Intézet, ITS - International Center on Nazi Persecution) valamint a család túlélő tagjai által gyűjtött tárgyi emlékek, fotók, levelek és egyéb hagyatékok is. Ezeket megtekintésre rendelkezésemre bocsátotta.

családok között, így valószínűleg 1820 után költözhetek a területre. A családi legendárium származási helyként az ebben a korszakban Magyarországra érkező zsidó családok esetében oly gyakori Csehországot jelöli meg. A Pomáz környékére költöző zsidó családok jelentős része érkezett erről a területről már a XVIII. században.

Az első, hivatalos dokumentummal bizonyítható életesemény Fülöp életében az 1866-ban Soroksáron kötött házassága Terézia Rosenberggel. 1866. október 17-én, az ekkor már megözvegyült, 37 éves Fülöp nőül vette a 24 éves Terézt,⁵⁹ aki származását tekintve lengyelországi zsidó leány volt, édesapja Rosenberg Dávid, édesanyja Klauber Juliánna voltak. Teréz házassága előtt Pesten élt, előéletéről, iskoláiról nincs további információ. Fülöp édesapja tevékenységét vitte tovább, maga is kereskedő volt, és ez a foglalkozás hat generáción át öröklődött a családon belül, mind a mai napig. Olyannyira jelentős volt a vállalkozása, hogy Fülöp fia, Ármin (Hermann) lett az első nagykereskedő Soroksáron, boltját 1895.07.23-án nyitotta meg a soroksári Jókai utca 1. szám alatt.

Fülöp és Terézia házasságából összesen kilenc gyermek született. A családfő 1899. szeptember 24-én, 70 éves korában hunyt el. A legidősebb fiú, Ármin (más néven Hermann) 1869. március 24-én született, Soroksáron.⁶⁰ Testvérei születési sorrendben: Regina (1871), Emma (1874), Gyula (1875), Dóra (1876), Dávid (1879–1879), Rudolf (1880), József (1882), Bertha (1884–1884)⁶¹

Neumann Regina 1892 októberében férjhez ment Fischer Eduárdhoz, egy haraszi születésű, de Soroksáron élő zsidó raktároshoz. A házasságkötésen jelen volt Schön Mózes rabbi is.

Ármin házasságkötésére Móron került sor. Ekkortájt gyakori volt, hogy a lányos háznál, illetve azon a településen történt az esketés, ahonnan a leány származott. 1897. augusztus 24-én, Móron, a 89. számú házában keltek egybe a fiatalok. A feleség, Kohn Izabella szintén nagymúltú kereskedőcsalád leszármazottja volt, édesapja, Kohn Adolf önálló kereskedőként szerepel az iratokban. Kohn Adolf a nálánál 19 évvel fiatalabb Stauber Katalinnal élt együtt, lánya házasságkötésekor túl volt 62. életén.

Ármin nemcsak édesapja kereskedői tevékenységét vitte tovább, de a család korábbi generációjának erős vallásosságát is magáénak érezte. A család elbeszélése szerint Ármin és

⁵⁹Születési helye: Gushin – Lengyelország.

⁶⁰ Anyakönyvi bejegyzése az Alsó-Dabasi anyakönyvezés 1850-1876 közötti anyakönyvében a 23. fólió 706. sorában található.

⁶¹ Temetésük a rendelkezésre álló dokumentumok szerint Soroksáron történt, sírjaik valószínűleg az eddig nem adatolható állapotú sírok között van vagy az elmúlt 80 év alatt elpusztult sírok között lehetett.

felesége, Kohn Izabella (1877–1944) kóser háztartással rendelkeztek és a vallási szabályokat betartva éltek életüket. A Chevra Kadisa vezetőjévé vált, így a hitélet területén is tevékeny részt vállalt, számos önkéntes adományáról számolnak be az *Egyenlőség* korabeli lapszámai is. A családi elbeszélések szerint vidám természetű, segítőkész ember volt.⁶²

Gyermekeik, Miklós, Ferenc, Margit és Ödön Soroksáron látták meg a napvilágot. Miklós, a legidősebb gyermek 1898. november 9-én született. Deportálása után az amerikai hadsereg által felszabadított táborban regisztrálták, mint túlélőt 1945 augusztusában. Felesége, Leona és két gyermekük, György és Veronika a haláltáborban veszítették életüket, mindhárman halotti anyakönyve utólagos bejegyzésként készült 1958 nyarán.

Ödön 1906.08.22-én született, iskoláit Budapesten végezte. Lakhelye a soroksári Vecsési úton volt, nem messze a soroksári Duna-ágtól. A pestszenterzsébeti Kossuth Lajos Gimnáziumban érettségizett, 1925-ben, osztályfőnöke Schweiger Sándor volt.⁶³ Orvosi vizsgáját 1934. szeptember 29-én tette le a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán.⁶⁴ 1939. szeptember 3-án kötött házasságot Fleischmann Máriával.⁶⁵

Első gyermekük, Tamás Gábor 1941 decemberében született, a XIII. kerületben. A család lakhelye Soroksár, Vecsési út 2. volt.

1943-ban munkaszolgálatra vitték, októberben a 108/86-os munkásszázadban teljesített szolgálatot, 1944 áprilisában Tapolcán, mindkét helyről képeslapot küldött családjának. 1943. december 3-án Ceglédre vitték. Feleségét szintén munkaszolgálatra hurcolták, amíg Mária édesanyját – a 71 éves özvegy Fleischmann Mórné Herzog Bettit 1944. május 29-én a szemtanúk visszaemlékezése szerint a két és fél éves unokájával, Tamással a karjaiban – deportálták, és sohasem tértek haza.

Neumann Ödön visszatérése után, szembesülve gyermeke és családja elvesztésével, 1945-ben újsághirdetés útján igyekezett megtalálni elveszettnek hitt testvérét, még életben lévő rokonait.⁶⁶ 1947 szeptemberében a Neumann nevet Nádorra változtatta, engedéllyel.

⁶² Gyermekkori baleset vagy betegség miatt bottal tudott csak járni. A deportáláskor a szemtanúk elmondása szerint a vonatról nehezen tudott leszállni Auschwitzban.

⁶³ Bayer, 1979: 69.

⁶⁴ A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán végzett orvostanhallgatók jegyzéke 1921-1951 - A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai 3. Promóciós könyvek III. (Budapest, 2006). (35/1934-35.)

⁶⁵ Házasságkötésük hírével az *Újság*, 1939. szeptember 10-i, vasárnapi számának 10. oldalán találkozhatunk.

⁶⁶ *Népszava*, 1945. május (73. évfolyam, 80–103. sz.) 1945-05-20 / 95. szám. 8. oldal

Orvosi praxisában is számos tragédiával találkozhatott – a *Világ* 1947-es számában beszámol egy családirtás helyszínére kikerkező Neumann Ödön orvosi ténykedéséről.⁶⁷ Ugyanezen évben községi orvosi képesítést nyert.⁶⁸

Az 1950-es években elhagyta az országot, és Ausztráliába utazott, ahonnan 1959 nyarán tért vissza Magyarországra. Ausztráliában egy szintén soroksári zsidó leszármazott is élt: Gottesman Zsuzsanna, aki 1939-ben már távol élt szülőföldjétől.

Nádor Ödön a háború után elvesztette életkedvét, befelé forduló és lehangolt lett. Dr. Nádor Ödön visszatérése után tovább folytatja orvosi feladatainak ellátását, egészen 1962-ben bekövetkezett haláláig. Sírja a Kozma utcai izraelita temetőben található.

Egy történet – ezer szál – a kutatás további lehetőségei

A soroksári zsidóság és a történetének csak apró szelete az, amely jelen dolgozat keretein belül bemutatásra került. Az ide költöző és itt élő családok története egyenként is izgalmas és régiótörténeti szempontból adatgazdag kutatási alap.

A jövőben szeretnék kísérletet tenni a területen egykor álló, mára megsemmisült sírok helyeinek pontos meghatározására és a benne nyugvó személyek beazonosítására is, természetesen minden vallási szabályt és előírást szem előtt tartva.

Érdekes elemzési szempont a magyarországi elhagyatott vagy lezárt egykori izraelita temetőkkel való összehasonlítás, a sírkövek és feliratok közötti hasonlóságok vagy különbségek feltárása, amely akár a betelepülés előtti lakhelyről vagy a kiindulási országban jellegzetesen jelen lévő temetkezési szokásokról is sokat elárulhat.

Kiemelkedően fontos feladat lesz a temetőben álló II. világháborús emlékművön szereplő 173 személyről szóló anyag összeállítása.

A temető területének vizsgálata mellett az eddig adatolt személyek családtörténete és soroksári tevékenységük is több rövidebb vagy hosszabb lélegzetvételű kutatás alapjai lehetnek, amelyek a családi és gazdasági kapcsolatok végén vélhetőleg egy nagy egészé állnak majd össze. A további kutatások és anyaggyűjtések remélhetőleg lehetővé teszik, hogy az eddig

⁶⁷ *Világ*, 1947. augusztus 5. keddi lapszám, címloldal.

⁶⁸ A 268.000/1936. B. M. számú rendelet 8. §-a alapján az Országos Közegészségügyi Intézetben megtartott 1947. évi községi orvosi tanfolyamra 28 hallgató jelentkezett és a tanfolyam befejezése után 1947. december 6-án községi orvosi vizsgát tett Nádor (Neumann) Ödön is. Forrás: *Orvosok Lapja*, 1947. december 21. 2223.

elveszettek hitt információk napvilágra kerüljenek, folyamatosan kiegészítsék az e témában eddig végzett kutatást.

A környező településekre vonatkozó szakirodalom, anyaggyűjtés is nagyon sok hasznos információval szolgált, és az eddig e témával foglalkozó önkéntes kutatók és anyaggyűjtők mellett több holokauszt túlélő családtagjával sikerült felvenni a kapcsolatot. Az ő birtokukban lévő értékes és eddig szakmai keretek között még feldolgozatlan anyagok is további publikációk témájaként szolgálhatnak, amelyek szintén szorosan kapcsolódnak a temetőhöz. Töreksem az írásos dokumentumok feltérképezése és elemzése mellett a kutató családok fényképanyagainak felkutatására és azok szakszerű és metaadatokkal ellátott fotógyűjteménybe történő rendezésére is, a képek digitalizálására, szükség esetén retusálására és a belőlük kinyerhető információk feldolgozására is. Az egykori soroksári fényírda-tulajdonosok által készített családi fotók számos soroksári család fényképgyűjteményében fellelhetők, ezek gyűjtését is megkezdtem.

Összefoglalás

Soroksár zsidóságának története az 1850-es éveket megelőző évtizedig nyúlik vissza, de végleges, tulajdonszerzéssel igazolható letelepedésük az 1860–1880-as évek között indult meg. A mezőgazdasági és ipari tevékenységet végző – a XVIII. század első évtizedeiben itt letelepedő – sváb lakosság mellett a kereskedelem lett fő tevékenységük. A betelepülő generáció tagjai az ország távolabbi településeiről, vagy a mai országhatáron túlról érkeztek. Jellemzően sok cseh-morvaországi és erdélyi zsidó felmenő mutatható ki a családfák alaposabb vizsgálata alapján.

Mivel a zsidó anyakönyvezések országsszerte csak a XIX. század közepén kezdődtek meg és azok vezetése sem volt folyamatos, sok anyakönyv utólag, akár évtizedekkel később került kiállításra, így azok adatai, illetve azok tartalma nem mindig helytálló. Ennek ellenére a jelenleg elérhető dokumentumok adatait összeillesztve, alaposan megvizsgálva több tucat soroksári zsidó család történetébe nyerhetünk betekintést.

A település izraelita intézményei, a Chevra Kadisa és az Izraelita Jótékonyági Egylet által vezetett nyilvántartások, valamint a temető anyakönyve 1944 folyamán megsemmisült, így a zsidóság történetének részletes megismerését a túlélő családok által megőrzött dokumentumok, a környező települések helyismeretének és hitéletének története után kutató tudományos és amatőr munkák, vagy azok részletei biztosították. Kiemelkedő jelentőségű volt

e kutatásban a napi sajtó híreinek elemzése, az egyes, egymással akár ellentmondó kijelentések összehasonlítása is.

A település zsidó temetőjében 1947-ben történt az utolsó búcsúztatás, az azóta eltelt időben a sírok és maga a temetőt körülvevő téglafal is pusztulásnak indultak. A növényzet mára a terület jelentős részét elfoglalta, felismerhetetlenné téve számos sírhantot és sírkövet. Ennek ellenére a sírok több mint fele esetében sikerült olyan alapvető adatokat feldolgozni, amelyek nemcsak a soroksári zsidóság történetét, de az egyes családok „mikrotörténetének” bemutatását is segítették.

A régió a századforduló után mind társadalmi, mind gazdasági tekintetben jelentős változáson esett át, és az egykori hitközpont Soroksárról Erzsébetre történt áthelyezése után az I., majd a II. világháború pusztításai véglegesen megpecsételték a soroksári hitközség és annak tagjainak életét is. Az egykor sokszáz fős közösség utolsó túlélői és azok leszármazottai néhány fő kivételével végleg elköltöztek a településről, amely 1950-től a XX. kerület részeként, majd 1994-től Budapest legfiatalabb – XXIII. – kerületeként folytatta életét.

2024-ben, 80 évvel a holokauszt után elkezdődött a soroksári zsidóság életének és történetének feldolgozása, amelynek első állomásaként a Vecsési úti izraelita temető feltérképezése, adatolása és az így nyert információk elemzésének első eredménye ez a dolgozat.

A számos forrás – túlélők, deportáltak beszámolója⁶⁹, egykorú hagyatékban lévő dokumentum, levelezés, könyves hagyaték, a még el nem mesélt családi történet, a kiolvasásra váró legrégebbi sírkő – biztosítja a munka folytatásának lehetőségét. Jelen dolgozat csak néhány elemét tudta felvillantani annak a gazdag hitéleti és történelmi hagyaték, amely egykor az itt élő zsidóság hétköznapijainak lenyomata. A temetőben pedig minden sírkő mögött egy életút, egy emlékezésre méltó élettörténet rejtőzik.

⁶⁹ A degob.hu oldalon (<http://www.degob.hu>) számos túlélő és elhurcolt visszaemlékezése szerepel, amely Soroksár területét vagy az ott lakó személyeket érinti.

Felhasznált irodalom és levéltári források

Térképek és levéltári források:

- Hadtörténelmi térkép 1771-ből - TA 188(5) – Plann von der Gegend oberhalb der Stadt Pest bis Szorockschar alvo das da in 2 Treffen abgesteckte Lager.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkeptar/2288/view/?bbox=8%2C-1485%2C2399%2C-370> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- 1882 – Kataszteri térkép
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/14671/view/?pg=37&bbox=1277%2C-2978%2C3005%2C-2041> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Soroksár Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei község átnézeti térképe [Budapest térképeinek katalógusa 4292] 1938
<https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTerkeptar/4676/?list=eyJxdWVyeSI6ICJtb3Jva3NcdTAwZTFyIn0> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- M. Állami földmérés 1949. évi XXVI. törvény alapján [Budapest térképeinek katalógusa 5176] BFL XV.16.f.288/3 (1–23)
<https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTerkeptar/5763/?list=eyJxdWVyeSI6ICJtb3Jva3NcdTAwZTFyIn0> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Soroksar.hu, kerületi építési szabályzat (KÉSZ) 9-es tervlapja
chrome-extension://efaidnbmnmmnibpcajpcglclefindmkaj/https://soroksar.hu/wp-content/uploads/2020/09/SZT-9.pdf Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Arcanum térképek:
<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?bbox=2129149.6300517553%2C6007387.731133654%2C2129908.924438197%2C6007672.578496872&map-list=1&layers=here-aerial%2C3%2C4> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Pesti zsidó hitközség összeírása 1844, HU HJMA I-1-13 – Holländer család (58. oldal)
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1851_PIHosszeirasok_HU_HJMA_I-1-13/?pg=57&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Pesti zsidó hitközség összeírása 1853, mutató, HU HJMA I-1-16
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1851_PIHosszeirasok_HU_HJMA_I-1-16/?pg=0&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Pesti zsidók 1869-es összeírásának mutatója, HU HJMA II-2-1-06

https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1851_PIHosszeirasok_HU_HJMA_II-2-1-06/?pg=136&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.

- HU BFL - IV. 1427 – Az 1949. évi XXVI. törvénycikk alapján Budapesthez csatolt városokban és községekben működő egyesületek szabályainak levéltári gyűjteménye – Soroksár 6 – Peremkerületi egyesületek vegyes iratai
- HU BFL - VII.213 - 1909 – 0100 – Budapest Főváros Levéltára. A jogszolgáltatás területi szervei. Kiss Aladár közjegyző iratai
- HU BFL VII.153 1909 0620 – [HU BFL VII.153 Rónay Károly közjegyző iratai \(1898-1929\)](#)
- HU BFL V.717.c Telepítési iratok (1945–1948)
- HU BFL XV.16.f.288 Soroksár térképek (1938–1950) 001
- MILEV – MIOI vegyes levelezés és iktatott iratok (1934–1945): <https://archives.milev.hu/index.php/feherterror-jegyzokonyvei;isad> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- MILEV - [Rabbiság, Országos Főrabbi Hivatala, Hitélet, Kapcsolatok vidéki hitközségekkel, valamint más zsidó szervezetekkel - Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár / Hungarian Jewish Museum & Archives](#) Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Pesti zsidók összeírásának mutatója 1857, HU HJMA II-2-1-1 https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZsidoSzervezetekIratai_1851_PIHosszeirasok_HU_HJMA_II-2-1-01/?pg=0&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Soroksár 1882 – térképmelléklet: készítette Schusztér Zsuzsa, kiegészítés: Szabó Andrea 2024
- A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának iktatókönyvei – Az Országos Izraelita Iroda iktatónaplója 4001–6000 (1871–1944) https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mioi_iktatokonyvek/ Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600014.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1876> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Az Országos Izraelita Iroda iktatónaplója 43886–46880 (1919–1922) https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_az_orzasgos_izraelita_iroda_iktatonaploja_43886-46880_1919-1922/?pg=50&layout=1

https://library.hungaricana.hu/hu/view/mioi_az_orzagos_izraelita_iroda_iktatonaploja_43886-46880_1919-1922/?pg=277&layout=l&query=Soroks%C3%A1r

Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.

- HU-BFL - XV.37.d. 23. kerület Vecsési út hrsz.: 9963-9967/1 – 195573. Birtoklapok a 9963–9967/1 helyrajzi számú területekre.
- Egyenlőség zsidó hetilap összes digitalizált száma:
<https://www.nli.org.il/he/newspapers/egy?> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Digitalizált újságok forrása: Arcanum.hu: 8 órai Újság, Az Est, Magyar Közlöny, Népszava, Pesti Hírlap, Új Élet, Újság, Világ idézett számai. Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.

Bibliográfia:

- Ábrahám Vera: *A lengyeltóti zsidó temető szöveg- és motívumkincsének analízise*. Szerzői kiadás, 2008.
- Ábrahám Vera: *Szeged zsidó temetői*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2016.
- Balla Péterné – Stark Júlia – Schusztér Zsuzsanna (szerk.): *Soroksár egykori vendéglői és kocsmái*. Soroksári Füzetek 8. Budapest, Soroksári Grassalkovich Kör, 2024.
- Balogh István: *A XVIII. századi magyarországi zsidó sírkövek. Analízis és adattár*. Doktori disszertáció. OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola. Budapest, 2018.
chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/https://real-phd.mtak.hu/762/7/balogh_disszertacio.pdf Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Bányai Viktória – Kiss Endre (2011): „... ideje van a kövek összegyűjtésének” (Préd. 3,5). Fórum 4. sz. 15–16.
- Barabás Györgyi: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok éves beszámolói 1629–2008*. Budapest, Zsidó Tudományok Szabadegyeteme, 2009.
- Bayer István et al.: *A Kossuth Lajos Gimnázium évkönyve. Az iskola fennállásának 60. évében 1919–1979* (Budapest, 1979).
- Berényi István: *Adalékok a városi élettér szociálgeográfiai felfogásához*.
https://adt.arcanum.com/hu/view/FoldrajziErtesito_2001/?query=zsido%C3%B3k+soroks%C3%A1r&pg=164&layout=s Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Bodó Béla: *Héjjas Iván*. In: 2000, 2010 (22. évfolyam) október. 9–24.

- Bogyirka Emil (szerk.): *Pesterzsébet története*. Pesterzsébet Önkormányzata, 2001.
- Borovszky Samu: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 1. kötet* (Magyarország vármegyéi és városai, 1910). Internetes változata: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/pest-pilis-solt-kiskun-varmegye-i-11814/pest-pilis-solt-kiskun-varmegye-kozsegei-irta-ifj-reiszig-edo-dr-tortenetiro-a-kozponti-szerkeszto-bizottsag-tagja-118EA/soroksar-11A98/> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Borovszky Samu: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 2. kötet* (Magyarország vármegyéi és városai, 1911). https://adt.arcanum.com/hu/view/Borovszky_PestPilisSoltKiskun2/?query=Soroks%C3%A1ri+zsido%C3%B3+iskola&pg=226&layout=s Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Braham, Randolph L.: *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2007.
- Csillag János – Gönczi Gábor – Gophen, Eva: *A csepeli izraelita temető parcellakönyve*. 2019. Kiadatlan jegyzet.
- Dávid Katalin: *Soah. Emlékeim a vészkorszak idejéből*. Budapest, Szent István Társulat, 2014.
- Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest, Kriterion, 1980.
- Erdélyi Lajos: *Az élők háza*. Héttorony, 1994.
- Fodor Péter: „Az Örökkévaló vigasztaljon meg benneteket...” A csongrádi zsidó temető sírkövei. chrome-extension://efaidnbmninnibpcapjpcglclefindmkaj/http://veritatisimago.hu/Vi_VI_FodorP.pdf Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Fogarasi Katalin (szerk.): *Zsidó síremlékek Budapesten*. Nemzeti Kegyeleti Bizottság, 2004.
- Frojimovics Kinga: *Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig*. (Hazai levéltárak és irattárak.) Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007.
- Frojimovics Kinga: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2008.
- Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, I-II. Kötet, 1995.

- Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó községek. Térképek, rajzok, adatok*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://mek.oszk.hu/17200/17256/17256.pdf Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Budapest, Századvég, 1992.
- A Győri Püspökség Körlevelei 1857–1965
https://library.hungaricana.hu/hu/view/GyoriPuspoksegKorlevelei_1904/?query=Soroks%C3%A1r%20izraelita&pg=148&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Halmos Sándor: *Szatmár vármegye zsidósága*. Nyíregyháza, 2008.
- Karády Viktor – Kemény István: *Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és azután*. Múlt és Jövő Alapítvány, 2023.
- Katz, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada, 1770–1870*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. (Zsidó síremlékek Budapesten.)
- Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként 1840–1941*. (Budapest, 1993.)
https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_nemzetisegi_Zsido_1840-1941/?pg=2&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- *Képviselőházi napló, 1878. XI. kötet* 1880. márczius 10–április 10.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1878_11/?query=Soroks%C3%A1r%20izraelita&pg=14&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Körner András: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940. I. kötet*. Budapest, Corvina, 2013.
- Körner András: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940. II. kötet*. Budapest, Corvina, 2015.
- Kövesdi Mónika: *„Nem, te nem törlöd el a mi emléküinket”. A tatai zsidó temető*. Tata, 2004.
- Kubinyi András: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről I. – Várostarténeti tanulmányok 11/1*. (Budapest, 2009).
- Lábadi Károly: *I. Grassalkovich Antal, a templomépítő*. Gödöllői Múzeumi Füzetek, 5. Gödöllői Városi Múzeum, 2003.
- *Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április – Hitközségek Soroksár fiókhitközség*
https://library.hungaricana.hu/hu/view/milev_1944_adattar_Zsido_Adattar/?query=Soroks%C3%A1r&pg=617&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 1.

- *A Magyar Korona országainak helységnévtára* (1892)
https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1892_helysegnevtar/?query=Soroks%C3%A1r%20izraelita&pg=855&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- *Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945*
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1885/?query=Soroks%C3%A1r%20izraelita&pg=2082&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Mayerné Baán Magdolna: *Iparosok és gyári munkások kulturális egyletei Soroksáron a kezdetektől 1950-ig*. In: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 1983–1984*. 73–84. https://library.hungaricana.hu/hu/view/FSZEK_Evkonyv_1983-1984/?query=Soroks%C3%A1r%20izraelita&pg=85&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Moess Alfréd: *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846. A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 2*. Budapest, 1968.
https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarorszagiZsidHitkozsegekMonografiai_02/?query=zsido%C3%B3s%C3%A1r+Soroks%C3%A1r&pg=35&layout=s Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Perczel Olivér: *Ipar és kereskedelem Erzsébetvárosban. A városegyesítéstől az I. világháború időszakáig*. Budapest, Erzsébetvárosi Önkormányzat, 2014.
- Pesterzsébet, Soroksár, Budapest XX. kerületének múltja és jelene. Budapest, Budapest XX. ker. Tanács, 1972.
- Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*. Debrecen, Csokonai, 1997.
- Oláh János: *Judaiztika*. Harmadik, javított kiadás. Budapest, 2020.
- Sárközy Istvánné: *A soroksári svábok történetéből*. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/https://bpht.hu/historiak/35.pdf Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Schäffer, Michael – Wiedinger, Michael: *Soroksár. Egy Budapest környéki német nagyközség hontörténeti könyve*. Magánkiadás (Schäffer, Maria), 1989.
- Somodi Henrietta: *Zsidók Bács-Kiskun megyében*. Budapest, Makkabi, 2001.
- Stein Artúr: *A felekezeti anyakönyvek Magyarországon*. Budapest, Neuwal Illés utódai könyvnyomdája, 1941.
- Szabó Tünde Judit: *A zsidótemető-kutatás módszertani alapkérdései. Vizsgálatok Északkelet-Magyarországon*. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 13. évf., 2011/4. sz. 33–46.

- Szabó Tünde Judit: *A miskolci zsidóság története és demográfiája. A kezdetektől a vészkorszakig*. Magánkiadás, 2011.
- Szalai Anna: *A Kárpát-medencétől a Földközi-tengerig, a magyar anyanyelvű izraeliek története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2021.
- *Szatmári Hírlap*, 1903. július–december (2. évfolyam, 147–292. szám)
https://library.hungaricana.hu/hu/view/SzatmariHirlap_1903_2/?query=Soroks%C3%A1r%20izraelita&pg=62&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- *Szent Biblia*. Károli Gáspár fordítása. Budapest, Boldog Élet Alapítvány, 2002.
- Takács György: *A pesti Izraelita hitközség adóztatása*. [193?]
- Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége*. Magyar Zsidó Levéltári Füzetek 7. (Budapest, 2010.)
https://library.hungaricana.hu/hu/view/MILEV_Kiadvanyok_MAKOR_2010_07/?query=Soroks%C3%A1r%20izraelita&pg=48&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Taurig Lőrinc: *Az én Soroksárom*. Magánkiadás, 1999.
- Turán Tamás: *Az 1868-69-es magyar zsidó kongresszus („Izraelita Egyetemes Gyűlés”) és a szakadás politikai kontextusai*. <https://kisebbssegkutato.tk.hu/az-1868-69-es-magyar-zsido-kongresszus> Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Ujváry Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929.
https://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/14293.htm_768. Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.
- Váli Dezső: *Zsidó temetők*. Budapest, Artchivum, 2007.
- Vörös Károly: *A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896*. In: *Budapest története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest, 1978.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/BFLV_BPT_04/?query=zsido%C3%B3s%C3%A1g&pg=225&layout=1 Utolsó letöltés időpontja: 2024. november 7.